

LA REBUDA DE SEBASTIÀ JUAN ARBÓ EN ELS CERCLES LITERARIS EBRENCES DE LA POSTGUERRA

Emigdi Subirats Sebastià

L'aparició sobtada d'Arbó en l'àmbit de la literatura catalana dels anys 1930 va causar veritable sorpresa en el cercle literari del cap-i-casal. Va ser el factòtum de la introducció progressiva a les nostres lletres dels corrents existencialistes, amb característiques provinents de la novel·la realista russa, i la dignificació definitiva de la novel·la rural.

A la vegada, l'esclat del primer gran literat ebrenc en llengua catalana, que traspassava la frontera geogràfica del Coll de Balaguer, va causar una gran sensació entre els escriptors ebrenques d'arrel catalana. Als anys 1950, com a novel·lista ja consolidat, les publicacions culturals ebrenques del moment van dedicar-li igualment nombrosos articles, en els quals retien un merescut homenatge a l'escriptor per excel·lència del Delta de l'Ebre i a la seua obra.

En aquest assaig voldria analitzar adequadament aquest impacte en una nova generació d'autors, els quals, posteriorment, varen realitzar una interessantíssima carrera literària. A la vegada, es retratarà l'interès que hi hagué en la carrera arboniana en els escassos mitjans de comunicació de les Terres de l'Ebre i en el diari de la demarcació per excel·lència, des del qual també s'informava habitualment sobre les publicacions del novel·lista deltaic. Sense anar més lluny, trobem moltes publicacions sobre Arbó tant a la revista *Géminis* (Tortosa, 1952-1961), a *Amposta Circular de Información* (a partir de 1955), *Revista Ràpida* o a l'antic *Diario Español de Tarragona*.

L'INTERÈS DE LA INTEL·LECTUALITAT EBRENCA PER ARBÓ

Arbó va esdevenir un escriptor referent, atès que havia aconseguit guanyar-se un lloc en l'àmbit literari des de Barcelona estant, fet que històricament havia estat molt difícil per a qualsevol autor de les contrades ebrenques.

Encara estava *L'inútil combat*, la seua primera obra, calenta de la impremta quan un jove periodista, en Carles Sánchez i Pastor, li dedicava un article d'elogi a la revista *La Zuda*, qualificant-lo com a triomfador, per haver escrit una obra que amb paraules pròpies considerava:

d'argumentació sòlida i punyent o la manera senzilla i cruel —rimant perfectament amb l'estat anímic del personatge central— d'orientar-la i d'exposar-la. (Sánchez i Pastor 1931, 99)

Als anys 1950, com a novel·lista ja consolidat, les publicacions culturals ebrenques del moment van dedicar-li igualment nombrosos articles, en els quals retien un merescut homenatge a l'escriptor per excel·lència del Delta de l'Ebre i a la seua obra. Agafarem com a exemple una sèrie d'articles que varen publicar els literats tortosins més actius i més apassionats amb la catalanitat a la prestigiosa revista *Géminis*, que es va publicar a la veïna ciutat del Baix Ebre entre 1952 i 1961.

L'admirat poeta Gerard Vergés (Tortosa, 1931-2014) va escriure un elaborat article titulat «Un novel·lista del delta» —tal com expressava en Pérez Bonfill (Tortosa, 1926-2018), s'escrivia en la llengua que es podia—, mitjançant el qual va realitzar una acurada crítica del relat *Camins de nit*, la gran novel·la ampostina. Remarca especialment que ningú abans que ell havia novel·lat la verda planúria deltaica:

Pero leyendo *Camins de nit*, uno comprende —qué maravilla— que todo lo que en la novela ocurre es verdad, que pudo ser verdad, que sabe y que huele a diaria verdad. Ahí está la tierra, la tierra en su más elemental significado: «No triga en adonar-se que el seu centre era la terra», escribe el novelista; como si la tierra, la tierra madre, la buena tierra de labor, espléndida y áspera, fuese el propio ombligo del universo. Ahí están esos pueblos recomidos de sol. Ahí están esas gentes primarias, de instintos a flor de piel y sangre a flor de labio. (Vergés 1955, 10)

Com no podia ser d'altra manera, Manel Pérez Bonfill també va escriure moltes pàgines sobre Arbó, entre les quals un interessant assaig sobre la seua obra que va guanyar un premi literari a Vinaròs l'any 1958. Com a expert en literatura i professor, va dedicar un llarg article al *Martín de Caretas*, amb el qual va esplaïar-se en l'explicació del gènere de la novel·la picaresca, tan característic de la literatura castellana:

No cabe duda que nos encontramos ante una de las mejores novelas de Arbó. Nuestro novelista, no se olvida, es un novelista de acción. Frente al escritor del género cerebral, intelectualizante que convierte la novela en un ensayo o al novelista doblado de lírico que hace de la

narración un largo poema en prosa, hay una casta de novelistas que lo fían todo en la verdad de la acción, la viabilidad literaria del sentimiento y las infinitas posibilidades de lo cotidiano. (Pérez Bonfill 1955)

Un altre membre de la històrica Generació del 52 a Tortosa, en Jesús Massip Fonollosa (Roquetes, 1927 – La Llagosta, 2021), va redactar una llarga ressenya sobre la biografia arboniana *La vida tràgica de Mossèn Jacint Verdaguer*, publicada l'any 1952, quan es complia el cinquantè aniversari de la mort de l'immortal poeta de la nostra llengua, en el qual agafa els punts que retraten millor Verdaguer, així com tracta abastament la seua controvertida relació personal i ideològica amb el bisbe catalanista de Vic Jaume Collell: «Arbó nos pinta al joven Verdaguer de tal forma que parece justificado cuanto pudiera acaecerle: violento, duro como la tierra la que nace, irascible orgulloso» (Massip Fonollosa 1952, 10).

A PARTIR D'UNA HISTÒRICA CONVERSA AMB ARBÓ

Ens interessa en particular remarcar la relació que varen tindre els llavors joventíssims *alma mater* d'aquesta extraordinària aposta periodística, Jesús Massip i Gerard Vergés, amb la figura del novel·lista per excel·lència del Delta de l'Ebre.

Justament en el número 13 de la revista *Géminis*, corresponent al juliol de 1954, se'ns exposa una didàctica entrevista del poeta tortosí al novel·lista rapitenc, que va passar la seua noiesa a Amposta. A través de la descripció del bar on escrivia Arbó a la vila de Gràcia, el Tèrminus, i recurrent a la descripció física amb exactitud, Vergés mostra la seua admiració pel ja consagrat novel·lista mitjançant un seguit d'asseveracions que ens permeten entendre la plenitud literària en què es trobava el prolífic narrador deltaic.

Ens el situa, primerament, com una mena d'escriptor digne de ser enquadrat en estudis d'arqueologia lletrada, com a espill d'allò en què s'havien convertit ja els novel·listes de cafè: aquells que escrivien en una taula al costat d'un gran finestral en un local d'una metròpolis. En dècades posteriors, en un altre escrit de caire informatiu, el poeta s'esplaia en una explicació pertinent i força clarificadora:

L'Arbó pertanyia a aquella casta de rares aus literàries, espècie avui extingida, que escrivien a les taules dels cafès. Una mena d'*Archaeopteryx Lythographica*. Totes les tardes, al Tèrminus, Passeig de Gràcia cantonada a Aragó, davant un got de llet, l'Arbó anava omplint quartilles,

mentre la gent entrava i sortia del local, i en alguna taula discretament arraconada, una parella d'enamorats anava fent manetes. (Vergés 1954) Les cafeteries com a espai literari per excel·lència han estat una institució creadora i recreadora de la modernitat. Des del segle XVIII, un llarg nombre d'escriptors les han usades com a lloc de treball o de trobada. Les tertúlies literàries eren habituals en països com Alemanya, Suïssa, Àustria, però també a Catalunya. En canvi, avui dia, a desgrat d'haver estat descrit en llibres de gaudament durant dècades, hem d'acceptar que la idea romàntica de l'escriptor de cafè ja ha finit. A nivell català, l'exemple més famós va ser Els 4 Gats, una cerveseria-cabaret situada als baixos de la modernista Casa Martí, al carrer de Montsió de Barcelona. Fins al 1903 en què va tancar portes va ser el nucli principal del Modernisme. La van idear a imitació de Le Chat Noir parisenc, s'hi solien aplegar personalitats tan conegudes com Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Miquel Utrillo, Enric Granados, Isaac Albéniz o Lluís Millet, als quals hem d'afegir una modesta aportació ebrenca, el pintor impressionista campredonenc Francesc Llop i Marqués. En el cas de Tortosa, i guardant les distàncies quant a categoria dels personatges, l'antic bar Chicote del central carrer de Cervantes era freqüentat per artistes i escriptors antifranquistes, amb la qual cosa va esdevenir la seu no oficial de moviments polítics clandestins. Les seues taules també van ser testimoni de la cocció de futures carreres literàries, i de l'articulació de grups cabdals del moviment cultural local com el Club Universitari, Delta 51 o Macla 65.

De retorn a Arbó, va ser un dels primers a redactar una crítica sobre el primer poemari en castellà de Vergés dos anys després d'haver-se publicat per a un conegut rotatiu barceloní. No en fa una lloança desmesurada com era habitual en les cròniques publicades en un altre tipus de premsa, els setmanaris comarcals, sinó que admet que es tracta d'unes composicions de joventut a les quals els falta una mica de maduresa:

Hay mucha inseguridad, sí, y alguna torpeza en otros poemas; como, por ejemplo, en sus interrogaciones de niño ante el Misterio. Pero siempre tendrá, en tales temas, la disculpa de su juventud... Pero ya en sus composiciones más recientes se nota un importante recobramiento; la ambición aquí vuela más alta, y el vuelo es más seguro, y aun el atrevimiento de enfrentarse con San Juan de la Cruz, el insuperable, el perfecto, en el tema místico, en el poema nuevo bordado sobre la vieja trama de «El cantar de los cantares», aun «si, no hay más remedio que alabarle en la novedad, en la delicadeza elegante y emocionante de las

estrofas: Los peces de tus manos»; pescaré entre mis redes; Pescador de Solsticio ya no quiero otros peces. (Juan Arbó 1953, 5)

Tornant a l'entrevista (Vergés 1954), els dos literats enraonaren sobre temàtiques extraordinàriament diverses. Arbó li fa cinc cèntims del fet que estava traduint la seua novel·la *Notes d'un estudiant que va morir boig* (1933) per a una editorial sud-americana i li fa saber que la considera una novel·la violenta que va publicar abans de la tragèdia humana de 1936.

Arbó va donar-li detalls dels seus gustos literaris, per passar a parlar de la seua darrera publicació, que havia estat *Maria Molinari*, la difusió de la qual li estava traient el son, ja que posava en boca del seu protagonista, un pintor, alguns comentaris políticament incorrectes, a la vegada que es queixava del fet que la crítica literària sota la influència del règim franquista estava plena de fòbies insuperables i implacables. Va fer el trist comentari —amb conspícu coneixement de causa— ja que havia sofert nombroses i injustes crítiques negatives quan feia només dos anys havia tret a la llum la biografia del venerat Jacint Verdaguer, amb motiu del cinquantè aniversari del seu traspàs. Anys enrere, Vergés no havia tingut pèls a la llengua a l'hora de fer-ne l'acèrrima defensa davant dels atacs que havia rebut per part d'Esteban Molist, crític d'*El Correo Catalán*:

Y que Verdaguer no es la estatua del monumento barcelonés ni la romántica estampa que algunos tienen de él para «mayor gloria de las letras catalanas». No. Verdaguer es un hombre con pasiones y todo, y con errores. La oscuridad sirve para contrastar la luz y aunque a veces sea un poco exagerada la técnica del claroscuro, no por ello deja de brillar lo luminoso... Y no olvidamos que Arbó, para su honor, es más escritor que historiador, sin que la verdad esencial quede en nada alterada por el novelista y sí mucho embellecida. (*Géminis* 1952, 13)

Un altre punt especialment significatiu a tindre en compte és la passió arbo-niana per la novel·la nord-americana d'entreguerres, els autors de la qual han estat enquadrats com a membres de la *Lost Generation*, la malaguanyada generació perduda, formada per William Faulkner, John Dos Passos, Ernest Hemingway, John Steinbeck i Francis Scott Fitzgerald. Uns celebèrrims narradors que varen haver de sofrir les gravíssimes conseqüències econòmiques, polítiques i morals dels dos grans conflictes bèl·lics mundials que varen deixar un planeta sagnant durant la primera meitat de la centúria passada.

No podien quedar absents les referències als prometedors valors literaris de la duríssima postguerra. Arbó mostra la seua admiració per Jesús Fernández Santos (Madrid 1926-1988), del qual valorava altament la seua

novel·la *Los Bravos*. A la vegada, també feia esment de la Lluïsa Forrellad (Sabadell, 1927-Bellaterra, 2018), que acabava de guanyar el prestigiós premi Nadal amb l'obra *Siempre en capilla*. Arbó defensava amb tota la força el seu estil a *Terres de l'Ebre*, el qual qualificava d'espontani i realista, situant la seua obra sota l'aixopluc del blasquisme, essencial per a entendre la novel·la rural de l'arc mediterrani, que enllaçava l'Albufera i el Delta de l'Ebre per sempre més.¹²⁴ També considerava *Tino Costa* (1947) com la seua millor producció,¹²⁵ pel fet que la duresa del personatge aconseguia ambientar un escenari cruel, retrat d'un temps malaurat carregat de perversions de tota mena. Creia fermament en el desenvolupament de la novel·la rural, que li permetia dir glòries d'un llavors principiant Camilo José Cela i del seu darrer èxit, *La familia de Pascual Duarte*, clàssic entre els clàssics de les lletres castellanès.

Vergés comparteix plenament una asseveració important que va redactar un altre crític, que es referia a la importància del fet que Arbó, nascut i crescut a les vores de l'Ebre, havia dut a la novel·lística catalana un batec d'aquestes terres que, abans d'ell, gairebé no tenien representació a la nostra literatura. Afegeix un paràgraf molt alligonador sobre el seu profund arrelament a la comarca de naixença:

Pocos novelistas han aprendido tan hondamente como S. J. A. esta lección de la tierra. Porque en su obra la tierra late, sueña, canta. [...] Quiero decir que S. J. A. ha heredado de la tierra su vastedad, su crueldad y su ternura. (Vergés 1954, 3).

En el rerefons de la xerrada traspua l'anhel del poeta tortosí d'idealitzar Arbó com aquell autor comarcal que havia sortit del clot —l'estructura comarcal de l'Ebre carregada de provincianisme retrògrad— i s'havia instal·lat amb certa fortuna a la gran ciutat, fet que li permetia escriure en la revista que marcava les tendències intel·lectuals del moment, *Destino*.

¹²⁴ «En *Terres de l'Ebre*, mi segunda novela, se patentizaba aún la influencia de Blasco Ibáñez. Hoy he ganado en técnica pero he perdido aquella deliciosa ingenuidad de llamar a las cosas por su nombre» (Vergés 1954, 3).

¹²⁵ «*Tino Costa* es mi mejor novela: una novela áspera, una novela de esas que rechazan las honestas lectoras de Cecil Roberts. Ahora, en París, la ha editado Gallimard. Novelas rurales las hay muy buenas en España. *La familia de Pascual Duarte* de Cela, es maravillosa. Cela posee el raro don de saber narrar. A veces juega con el idioma, lo refuerza hace juegos malabares con las palabras. Últimamente sin embargo, creo que su producción ha descendido en calidad. Tal vez por eso, y como compensación se alaba ahora un poco más que de costumbre. Hay que perdonárselo en gracias a lo bueno que nos dio, a lo bueno que acaso puede darnos» (Vergés 1954, 3).

No podríem posar el punt i final a aquest lligam de connexions entre dos dels darrers mestres lletrats ebrencs sense llegir la curiosa descripció física que va fer-ne el mestre tortosí, la qual entenem a manera d'homenatge:

L'Arbó tenia cara de pagès. Quadrades les barres, sempre un xic serrades les dents, els ulls negríssims i petitíssims, estret el front, densos els cabells, mitjana i forta l'estatura. Recordo un gest seu molt característic: tot sovint, amb el polze i l'índex de la mà dreta, es premia els llagrimals. Era un moviment que anava indefectiblement lligat a recordar coses llunyanes, evocar antics coneguts, rememorar velles lectures. (1986, 145-146)

Tenien en comú unes quantes característiques. Tots dos s'havien nodrit amb lectures de Shakespeare, eren lectors empedreïts, s'inspiraven amb els colors del Delta, i mai no haurien escrit en castellà si no hagués estat per les circumstàncies polítiques que els envoltaven. Arbó també pronunciava el concepte de falsedat en el fet lingüístic:

Primer, de jovenet, havia escrit alguna cosa en castellà, però no encaixava gaire amb l'ambient i els diàlegs dels homes de l'Ebre, que jo m'afanyava a transcriure. Aprendre el català literari i emprar-lo com a instrument – ni que fos imperfecte per desconeixença – fou per a mi un alliberament, perquè llavors em vaig adonar que reflectia amb autenticitat els problemes de les figures de les meves novel·les, robades a la realitat. (1965, 55)

LA POLÈMICA SOBRE «CASTILLOS DE ESPAÑA»

En l'entrevista anterior, Vergés ens fa saber d'alguna discrepància lleugera que havien tingut, però deixa ben clara quina opinió li mereix la figura del novel·lista.

De l'Arbó era prou amic i fins i tot —jo era molt jove— un dia li vaig plantar cara amb un escrit meu. Però a l'Arbó, per dir-ho amb una frase brava, no se li va moure ni el pere... Però l'Arbó, vull dir-ho aquí, jo l'estimava i respectava. [...] Tortosa té castells, i «con valor histórico y artístico». I no perquè ho digue jo, sinó perquè estan aquí davant: torres, merlets, fossats, i milers de metres de muralles. Tots, de menuts, hem anat allí a fer guerres de pedres. Des de sempre, el poble de Tortosa (no únicament els escriptors, que són gent subtil) sap que hi ha uns castells; els veuen cada dia; molts d'ells viuen a l'ombra de les seues muralles. Com que això no és «imaginación», penso que calia també posar-ho per escrit. Per a pensar-hi tots una mica. Propis i estranys.

Amics i gents no tan amigues. I sense enfadar-se, ni cridar. I deixar en pau els castells. (Vergés 1963, 6)

L'escrit en qüestió és «Cartells i Castells», el primer que li coneixem en llengua catalana justament. Va redactar-lo en el marc de la fortíssima topada que va tindre l'afamat novel·lista rapitenc amb dos amics i col·laboradors seus, Jesús Massip i Vicent Sanmartín, en els seus papers respectius com a arxiver i delegat de turisme de la ciutat, que van arremetre amb virulència contra un article que havia publicat Arbó titulat «Castillos en España», en què no deixava Tortosa gaire ben parada per la deixadesa en què es trobaven les runes de la Suda. El quid de la qüestió és la crítica del rapitenc envers uns rètols que anunciaven un castell que, en la situació en què es trobava, no creia que se li pogués atribuir aquest nom.

Va quedar implícita l'acusació d'antitortosinisme pel fet que era un escriptor criat a Amposta, que no valorava suficientment la potència patrimonial de la capital del Baix Ebre. Una polèmica encesa, amb dos articles veritablement demolidors. Un dels paràgrafs arbonians de la discòrdia que va fer esclatar tot l'arsenal amb pólvora dialèctica era:

Tortosa tuvo un día un castillo, más o menos famoso, y que, por el emplazamiento, supongo, más que por otra cosa, debió de ofrecer algún interés, y tuvo una torre, llamada «La Zuda», emplazada en el mismo lugar, y que fuera del lugar no tenía tampoco nada de especial. (Juan Arbó 1963, 11)

En la contesta irada dels dos ofesos tortosins esmentats van fer ús d'un recurs lingüístic específic, la reiteració abusiva de la paraula *castell*, amb la qual cosa van encendre encara més la metxa.

Tortosa no tuvo un castillo, Tortosa ha sido siempre un castillo. Es todavía un castillo —desde su heráldica hasta su difícil contexto urbano—. Nace de un castillo y se derrama a su alrededor, como cosa salida del estado de defensa que es Tortosa, sobre el paso del Ebro. Y además Tortosa tiene un castillo —y varios castillos: Tenazas, La Zuda, San Francisco, Orleans...—. La Zuda «no tiene nada de especial» a no ser que no es una torre, como afirma el señor Arbó, sino una triple fortaleza, cárcel de la ciudad desde el siglo XIII, Palacio Real y asentamiento de la señoría. De todo ello las guerras —la de Liberación más que otras quizás— han barrido mucho, aunque bien enhiesto queda el inexpugnable recinto, con base ibérica, construcción romana y árabe, y coronación del siglo XVII-XVIII, de considerable extensión y único en muchas leguas a la redonda. (Sanmartín i Massip 1963, 6)

Com Arbó era polemista, no va defugir el cos a cos. Pocs dies després va redactar un extensíssim article, «Disputas de família. Mi defensa», per contrarestar les greus acusacions de què havia estat objecte. Ni tan sols va referir-se als acusadors pel seu nom com a mostra d'enuig. Entre les moltes expressions, el següent paràgraf és força concloent sobre l'assumpte:

Claro que aquí se sostiene la existencia de los castillos; para probarlo se nos cuenta la historia de ellos; nosotros buscamos los castillos, no las historias; se nos dice que el que se vean o no es cuestión de sensibilidad y de educación; yo creo que la cosa es mucho más simple: que se trata de una cuestión de vista, aunque ellos se mantienen en la suya, y llegan a deducir de ello que uno, además de carecer de sensibilidad y de educación —pasemos la impertinencia, la ofensa gratuita— está mal prevenido contra la ciudad, odia a Tortosa. (Juan Arbó 1963, 11)

Justament unes setmanes després, ja a finals del mes d'agost, amb motiu del número especial de la festa major que publicava l'únic setmanari de la ciutat, Vergés va voler donar un cable als seus amics i va entrar de ple en aquesta desbocada discussió:

Pero no se fíen del novelista Arbó, del que mis amigos se quejan, y con razón. Tortosa es una ciudad no sólo histórica, clave en la historia, sino un paisaje singular, con algo de oriental, y una sede que conserva celosamente tesoros de extraordinario valor. La arquitectura de la catedral es tan «personal», con sus contrastes y sorpresas, como la de otras biológicamente peninsulares. Y sus códigos, de una riqueza y de una belleza impresionantes. (Vergés 1963, 7)

Tant la marina rapitenca com la ruralia ampostina s'incorporaren amb força a l'imaginari literari català de la mà d'un novel·lista de primer ordre que no va aïllar-se de la polèmica, ans al contrari. Com hem intentat explicar, la picabaralla dialèctica del juny-juliol de 1963 evidencia les tensions que el polemista Arbó va generar entre els joves literats tortosins de l'època, els quals es debatien entre l'admiració artística i la defensa patrimonial del seu territori. Finalment, Arbó va donar el primer pas per fer les paus qualificant Vergés de poeta delicat i espiritual, sense desaprofitar l'oportunitat de formular un últim interrogant irònic: «¿se me contará también como una prueba de desamor a Tortosa?» (Juan Arbó 1963).

BIBLIOGRAFIA

- DIEGO, Gerardo. 1963. «Delta del Ebro». *La Voz del Bajo Ebro*, 29 d'agost, 7.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1953. «Dos poetas de Tortosa». *La Vanguardia Española*, 6 de setembre, 5.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1963. «Castillos en España». *La Vanguardia Española*, 13 de juny, 11.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1963. «Disputas de familia. Mi defensa». *La Vanguardia Española*, 16 de juliol, 11.
- MANENT, Albert. 1965. «Conversa amb Sebastià Juan Arbó». *Serra d'Or*, VII(9): 54-55.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús. 1952. «Ante el Verdaguer de Sebastián Juan Arbó». *Géminis*, núm. 4: 10-12.
- «Meridiano cero... El caso Verdaguer». 1952. *Géminis*, núm. 5: 13.
- PÉREZ BONFILL, Manel. 1955. «Martín de Caretas, de Sebastián Juan Arbó». *La Zuda*, núm. 8: 153-154.
- SÁNCHEZ I PASTOR, Carles. 1931. «Un triomfador. Sebastià Juan Arbó». *La Zuda*: 99-100.
- SANMARTÍN, Vicent i MASSIP FONOLLOSA, Jesús. 1963. «Carta a La Vanguardia. A propósito del artículo "Castillos de España"». *La Voz del Bajo Ebro*, 9 de juliol, 1 i 6.
- VERGÉS PRÍncep, Gerard. 1954. «Sebastián J. Arbó. Novelista. Biógrafo de Cervantes y de Verdaguer. Premios Fastenrath, Nadal y Ayuntamiento de Barcelona». *Géminis*, 13: 3.
- VERGÉS PRÍncep, Gerard. 1955. «Un novelista del Delta». *Géminis*, núm. 13: 3.
- VERGÉS PRÍncep, Gerard. 1963. «Cartells i Castells» *La Voz del Bajo Ebro*, 29 d'agost.
- VERGÉS PRÍncep, Gerard. 1986. *Tretze biografies imperfectes*. Barcelona: Edicions Destino.